

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «СЛІД», ЗУМОВЛЕНОГО ОСОБЛИВОСТЯМИ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТА ПОЕТИЧНОЇ МЕТАФОРИЗАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню мовного портрета концепту «слід». Визначається концептуальне поле, яке базується на ідіокультурній проекції так званих «універсалій», протоелемента загальнолюдської культури, що відносяться до сфери колективного несвідомого (фольклорна метафоризація концепту). Проводиться аналіз мовностилістичних засобів (метафтонімія) поетичної мови В. Стуса, в яких реалізується словесний образ лексеми «слід».

Ключові слова: лінгвокультурний концепт, мовна картина світу, когнітивна поетика, метафтонімія.

Иванский Р.Д. Интерпретация концепта «след», обусловленного особенностями фольклорной и поэтической метафоризации. *Статья посвящена исследованию языкового портрета концепта «след». Определяется концептуальное поле, которое базируется на идиокультурной проекции так называемых «универсалий», протоэлементов общечеловеческой культуры, относящихся к сфере коллективного бессознательного (фольклорная метафоризация концепта). Проводится анализ лингвостилистических средств (метафтонимия) поэтического языка В. Стуса, в которых реализуется словесный образ лексемы «след».*

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, языковая картина мира, когнитивная поэтика, метафтонимия.

Ivanskiy R.D The interpretation of the concept of "footprint" caused by the peculiarities of folk and poetic metaphor. *This article is devoted to the problem of the linguistic portrait of concept «footprint». The conceptual field is determined that is based on idioculture aspect of so called «universals», human culture protoelements within the scope of the collective unconscious (folk metaphor of concept). Lingual and stylistic analysis (metafonymy) of V.Stus poetic language is presented that deals with a verbal image of the word «footprint».*

Keywords: lingual and cultural concept, language world, cognitive poetics, metafonymy.

Мовознавство ХХІ століття визначається одночасним співіснуванням багатьох парадигм наукового знання й різноманітних підходів до вивчення всіх аспектів людської мови, що характеризуються експансіонізмом, експантарністю, функціоналізмом та антропоцентризмом.

Традиційно в науці про мову розрізняють антропоцентричну наукову парадигму, що ґрунтується на дослідженні того, що відбулося й нині відбувається з мовою та інтерпретованим людиною світом з позиції самої людини.

Протягом останніх років ХХІ ст. у мовознавстві наявна тенденція виокремлення когнітивної лінгвістики як провідної лінгвістичної теорії, при цьому парадигмальний простір дослідження зорієнтований у когнітивно-семіотичному напрямі. У межах зазначеного напрямку активно розвивається лінгвокультурологічний підхід до вивчення лексичного, семантичного аспектів мовних та мовленнєвих одиниць.

Поєднання теоретичних доробків когнітивної лінгвістики та семіотичної теорії призвело до виникнення когнітивно-семіотичної парадигми.

У сучасному вітчизняному мовознавстві когнітивно-семіотична парадигма дослідження, у площині якої семіотичний аспект мовної одиниці вивчається на основі її комунікативної значущості, представлена в наукових працях В.В. Красних, В.О. Маслової, В.М. Телія.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є «концепт», і саме цим когнітивна лінгвістика найбільшою мірою відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо). Поняття концепту поки що не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття й навіть саме поняття. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певне ім'я в мові.

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Можна констатувати, що нині існує декілька різновидів концептуального аналізу (словосполучення «концептуальний аналіз» набуває функції терміна, і концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики). Як правило, концепти досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори). Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: «свобода», «справедливість», «істина», «доля», «душа», «дух», «серце», «шлях», «жінка», «чоловік» тощо (дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, О. Шмельова, К. Рахіліної, Т. Радзівської, Г. Яворської, С. Жаботинської та ін.).

Кожен концепт має ідеалізовану когнітивну модель, під якою розуміють усі наші уявлення про об'єкт одразу, у цілому, якийсь «нерозчленований образ», що зумовлює певну поведінку мовного знака (рольову структуру).

Зміна поняття значення на поняття концепту засвідчує зміну орієнтацій від трактування смислу як абстрактної сутності, репрезентація якої не пов'язана з мовцем і адресатом, до його інтерпретації як ментальної сутності, що з'єднує зовнішній світ із внутрішнім світом людини.

Метою нашого дослідження є виявлення понятійної основи лінгвокультурного концепту «слід» на основі дефініції, що подає тлумачний словник сучасної української мови, текстів усної народної творчості, звичаїв, обрядів українського народу та аналіз способів його вербалізації в художньому тексті (поетичній мові Василя Стуса) для створення мовного портрета концепту.

Використовується методика моделювання концептуального поля, що містить не тільки сам концепт, й можливі асоціації, об'єктивовані супровідними до концепту словами, які виражають культурно-історичні, дискурсивні, індивідуально авторські особливості.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогодні предметно-образний бік цього концепту та його вербалізація не так широко вивчена, як в інших культурних концептах.

Аналіз словникової дефініції дає можливість визначити понятійну основу концепту «слід» – відбиток ноги чи лапи на якій-небудь поверхні [3 : 258].

За О. Потапенком, у сучасній мові переносно-символічне значення слова «слід» – це «*продовжувати чийсь традиції*», «*залишити добру пам'ять*», «*залишити помітний слід у науці*», «*бути послідовником традицій народу*».

За прадавніми віруваннями українців перед зведенням найсвятішого – хати – українці уважно оглядали земельну ділянку. Її очищали, посипали піском і, якщо на наступний день знаходили там сліди котів, собак чи корів, без вагань будували оселю. «*Виймання сліду*» – магічний обряд, спрямований на наслання уроків, який ще називався «забивання кілків»; між слідом і людиною, що його залишила, існує зв'язок, тому проклинали: «*Бодай їх слід запов!*», — що було рівнозначне побажання смерті; через посередництво сліду можливе оборотництво, (казка про сиріт Івана та Марину, де Іван перекидається на барана, бо написвся з баранячого сліду); коли хто пропадав безвісті, мазали землю з його слідів серце дзвона в надії, що його гудіння через сліди дійде до людини (приповідка: «*Будуть ще твоїми слідами дзвонове серце мазать*»); через слід людини можна вплинути на її почуття, як у пісні: «*Я того старого од роду не любила, по його **слідочку** каменем да покотила, ой, як тяжко-важко каменеві да котитися, а ще важче-тяжче старому да женитися... Я молодого полюбила, по його **слідочку** персником да покотила, ой, як легесенько персникові да котиться, а й ще легше, легше молодому жениться*»; звичай охороняти сліди коханої людини, щоб їй ніхто не завдав ніякого лиха міститься в народній творчості: «*Ростіть, ростіть, огірочки, у широкі листочки, буду рвати, прикривати свого милого **слідочки**, щоб пташки не ходили, щоб **слідочки** не бродили, щоб мого миленького опріч мене не любили*»; «*Ой вирву я кленовий листочок та прикрию милої **слідочок**, щоб пташечки не ходили, щоб **слідочка** не збродили, мені, молодому, жалю не зробили*», — сліди характерні для похоронних голосінь як символ пам'яті, спогаду: «*Станьте, мамко, станьте та походить по своєму подвір'ячку, та наробіть нам **слідочків**. Ми будемо ті **слідочки** збирати, будем васильками їх обтикати та по тих **слідочках** будемо, мамко, вас пізнавати*»; «*Бодай твого сліду псами шукали та й найти не могли!*» — побажання подітися геть, щоб і згадки не лишилося; «*Пишов і сліди з собою забрав!*» — зник безслідно; «*Не варт мені в слід вступати*» (приповідка — не гідний ти мене) [5: 550–551].

Мова фольклору постає як знакова, символічна, закодована. Фольклор, як сховище колективного й несвідомого архаїчного світовідчуття, витісненого в ході культурно-історичного розвитку етносу, репрезентує найдавніші пласти національної культурної картини світу, котра є багатоконпонентним утворенням, що відображає менталітет і своєрідність національної культури. У фольклорних текстах, фрагментах національного культурного простору, зберігається і передається з покоління в покоління уявлення про світ.

Фольклорний текст зберігає і трансформує культурні зразки сприйняття дійсності через призму народних архетипів, які є базовими для національної мови, репрезентують найважливіші відносини всередині культурно-мовної

єдності, представлені бінарними опозиціями з постійним позитивним/негативним маркуванням їх полюсів.

Концептуальне уявлення знань про світ українського етносу базується на ідіокультурній проєкції так званих «універсалій», протоелементів загальнолюдської культури, що належать до сфери колективного несвідомого.

Таким чином, «слід» — це частина від цілого (людини). У цьому плані, як відомо, центральне положення соматичного (тілесного) коду культури в мовній картині світу — тіло людини як найдавніший спосіб самоусвідомлення (О.С. Нікітіна). Внутрішній світ людини, окреслює межі її власного тіла. Звідси відносна універсальність тілесного коду в порівнянні з іншими кодами культури в силу єдності анатомії й фізіології людини, котрий фіксується в мовній свідомості й проявляє себе в мові та дискурсі. До культурних смислів частин тіла в мовній свідомості належить триада: *нога-крок-слід*. Тілесний код — «осередок» символічних і еталонних функцій частин тіла. Наприклад, в обрядах любовної магії в печі сушили вирізаний із землі «слід» коханого або якусь його річ, *«щоб він так само сох від кохання»*.

Архетипний образ реальності ліг в основу фольклорної картини світу, де просторові протиставлення по вертикалі будувалися за наступним принципом: «земля — небо», «земля — нижній світ», підкреслюючи семіотичну зв'язок антропоморфних істот із землею.

Дослідження мови в тісному зв'язку зі свідомістю її носія спричинили появу нового напрямку когнітивних досліджень семантики художнього тексту — когнітивної поетики. Основні питання й положення когнітивно-поетичної парадигми знайшли своє висвітлення в наукових працях як зарубіжних (М. Тернер, Е. Семіно, М. Фрімен, Р. Цур,) так вітчизняних учених (Л.І. Белехова, О.П. Воробйова, О.М. Кагановська, В.Г. Ніконова). У мовознавчих студіях учених розкриваються питання про те, яким чином стереотипні образні моделі трансформуються в процесі індивідуально-авторського образного асоціювання; подаються висновки про те, що художня свідомість, художній дискурс й окремі поетичні фігури підпорядковуються певним загальним когнітивним принципам, які керують логікою поетичної уяви, побудовою художнього дискурсу, формуванням і функціонуванням поетичних фігур.

Одним з актуальних питань когнітивно-поетичного напрямку є розробка методів і прийомів реконструкції ключових концептуальних структур (метафор та метонімії) в ході аналізу художньої семантики.

Спрямованість сучасних мовознавчих розвідок на дослідження мови в тісному зв'язку зі свідомістю її носія, зацікавленість у тому, яким чином стереотипні образні моделі трансформуються в процесі індивідуально-авторського образного асоціювання, спричинили появу нового напрямку когнітивних досліджень семантики художнього тексту — когнітивної поетики.

У цьому плані показовою може бути поетична мова Василя Стуса.

В. Стус по праву вважається одним з найвизначніших поетів двадцятого століття. Серед ровесників, поетів-шістдесятників В. Стус виділявся органічним злиттям у поезії інтелектуальної напруги, складності світовідтворення з

істинно національним, що сягало глибин народної естетики, моралі, світобачення.

Новаторські підходи В. Стуса до образотворення, орієнтація на психологізм, звернення до підсвідомого, філософська глибина та інтелектуалізм поезії виводять її на обшири вершинних світових досягнень.

В. Стус — поет ліричного складу, у нього майже немає сюжетних творів, переважають медитації, позначені філософізмом та інтелектуалізмом.

У поезії В. Стуса, серед засобів творення словесних поетичних образів на концептуальному рівні, базові концептуальні структури — когнітивні метафори й метонімії є найменш дослідженими.

Під когнітивною метафорою мають на увазі розуміння й переживання одного концепту через посередництво іншого концепту. Разом із цим аналіз деяких образних мовних висловів у поетичній мові В. Стуса засвідчує наявність явища метафонії (взаємодія метафори та метонімії), зокрема спостерігаємо лінгвокогнітивну специфіку метафонімії при творенні асоціативного образу «слід»: *тінь — трембітає наді мною/і в кожен слід ступає тінь; передчуття біди в твоїй слід ступало /і начування бігло наперед; ловці душі в твоїй слід/біжать з усюд усіх!; пощо твої труди, / усі тяжкі маруди, / коли в усі сліду/ступає тінь Іуди?; в твоїй слід ступає скрізь /усевидюче око, / не надбуду, мороко, / і сам — не надбудись!; / серце скриваніле / згорнуло пелюстки, сховало в смерть, / що бігла по слідах і не добігла/ ; Чийсь проклялися сліду —/що раз — направо, раз — наліво; І, поцуравшись ждання, / ступай у власний слід [9]. А мертвокрилі стугоняють стимфали, / напевну провіщаючи біду, / що ослонила біле опахало / і по моему нишпорить сліду; котрась із душ із янгольських утрапила / у мій тяготний слід — і так неспроста [10].*

Таким чином, художня свідомість, художній дискурс й окремі поетичні фігури підпорядковуються певним загальним когнітивним принципам, які керують логікою поетичної уяви, побудовою художнього дискурсу, формуванням і функціонуванням поетичних фігур.

Метоніміні конструкції та їх об'єднання можна розглядати як технічні прийоми реалізації семантичного завдання при метафорі, яке виявляється в альтернативі (зміні) семантичних маркерів. Метафора при цьому формує відношення ізоморфізму між різними денотативними просторами, а метонімія, навпаки, здійснює переміщення сутностей в одному денотативному просторі.

Проаналізовані словесні поетичні образи репрезентують реалізацію концептуальної метафори «слід — людина», у підґрунті виникнення якої лежить концептуальна метонімія.

Взаємодія концептуальних метафори й метонімії є одним із способів творення словесних поетичних образів. Розглянувши особливості мовної реалізації лексеми «слід» у поетичній мові В. Стуса, можна виділити два можливих шляхи взаємодії метафоричного й метонімічного компонентів: 1) метонімія стає підґрунтям метафори; 2) метонімія виникає всередині метафоричного образу.

Перспективою подальших наукових розвідок, вважаємо, є дослідження лінгвокогнітивних особливостей термінологізації лексеми «слід» в юриспруденції (лінгвоюридичний і юрислінгвістичний аспекти).

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнова Н.Д.** Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — М. : Языки рус. культуры, 1998. — 896 с.
2. **Вежбицкая А.** Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. — М. : Русские словари, 1996. — 411 с.
3. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.
4. **Воробйова О.П.** Когнітивна поетика: здобутки і перспективи / О.П. Воробйова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2004. — № 635. — С. 18–22.
5. **Жайворонок В.В.** Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
6. **Космеда Т., Гажева І.** Аспекти, методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичних парадигм / Т. Космеда, І. Гажева // Мовознавство. — 1999. — № 1. — С. 44–49.
7. **Кочерган М.П.** Основи зіставного мовознавства / М.П. Кочерган. — К. : Академія, 2006. — 424 с.
8. **Маслова В.А.** Введение в лингвокультурологию / В.А. Маслова. — М. : Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
9. **Стус В.** Палімпсест : [вибране] / [упоряд. Дмитро Стус]. — К. : Факт, 2003. — 432с.
10. **Твори:** У 6-ти томах 9 кн. — Л. : Видавнича спілка «Просвіта», 1994–1999.